

Eugen Franković

GRADNJE, NORME I SPOMENICI

Razvoj građevno-regulatornih normi i kriterij intervencija u povijesnim jezgrama Zagreba

Povijest umjetnosti promatra razvoj zaštite »nepokretnih« spomenika redovito kao povijest aktivnosti i odluka koje su motivirane zaštitom spomenika. To je, naravno, normalno gledanje. Stvarna povijest zaštite ove vrste spomenika — spomenika koji su građevine i ambijenti — znatnim dijelom ovisi i o nekim aktima i aktivnostima izvan specifične konzervatorske sfere. Izravno se odnose na nju, premda formalno ne odlučuju o njoj. Sudbina »nepokretnih« spomenika tako je u velikoj mjeri ovisna o *građevnim normama*, to jest o građevnim zakonima i odlukama sa zakonskom snagom u kojima su te norme formulirane. Dapače, građevna legislativa jedina je kompetentna za arhitektonske spomenike kulture sve do pred kraj drugog svjetskog rata. Zakon o zaštiti spomenika jest u nas, historijski, revolucionarni zakonski akt. Pripremljen je u nekoliko ratnih odluka (od njih je najvažnija odluka Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije od veljače 1945) koje su prethodile zakonu donesenom u srpnju 1945.¹

S obzirom na sve te okolnosti za historičara umjetnosti važno je da konzultira starije zakonske tekstove koji se odnose na tu materiju, jer mnogi događaji — kako naši najteži gubici tako i izbjegavanje drugih, isto tako teških pa i težih — jesu posljedica odluka koje su sadržane u građevnoj legislativi. Bolje poznavanje tih pitanja olakšava orijentaciju i u našim današnjim teškoćama. Svrha je ovoga referata da pridonose takvu poznavanju nekih od najvažnijih dokumenata iz građevne legislative u povijesti zaštite spomenika u Zagrebu a posredno i u čitavoj Hrvatskoj.

Prvi od takvih važnih dokumenata je *Građevni red za grad Zagreb iz 1857. godine*.² Taj je građevni red na snazi pola stoljeća, sve do 1909. godine. Nakon što je stupio na snagu sve odluke iz građevne materije morale su se uskladiti s njime, pa one prestaju biti relativno nepovezan slijed odlučivanja. Građevni je red dokument kojem slijedi njegova primjena u obliku statuta i regulatorne osnove grada, pa je zato on temeljni regulatorni akt a osnova izvedeni. Sam plan, to jest nacrt, zapravo je gradska mapa s ucrtanim regulatornim odlukama i tehničkim jezikom onoga doba naziva se »procr«. Građevni red nije nepromjenljiv nego se nadopunjuje i mijenja naknadnim odlukama koje su, kao i sam građevni red, kompetencija zemaljske vlade. U obliku u kakvom je donesen 1857. godine građevni red traje 20 godina, do 1876. a zatim slijedi niz novelacija od kojih su neke značajne. U međuvremenu izrađena je regulatorna osnova grada 1865. godine na temelju toga reda i niz važnih osnova za pojedine dijelove grada u 70. godinama posebno ona za zapadne dijelove grada.

U svoja prva tri paragrafa građevni red od 1857. odlučuje: (1) »da se zemaljskom glavnom gradu Zagrebu građevno stanje digne u interesu sigurnosti, zdravlja, udobnosti, pristojnosti i ukusa i da se malo po malo postigne veća pravilnost pijaca i ulica«, da su sve ranije odluke koje nisu u skladu s ovim građevnim redom izvan snage i da je on obvezatan za »oblasti i dotične stranke«. Zatim, (2) da se te odluke odnose u pravilu na »nove gradnje i veće opravke« no i na uklanjanje mana i nedostataka kojima je posvećen posebni član. Napokon, (3) »građevnik« posebno navodi u 6 točaka obveze pojedinaca kako u gradnji tako i u održavanju zgrada.

Građevni red, dakle, izrijeком u uvodnim paragrafima prelazi na specifično estetsko polje (on radi o »ukusu«), a čini to isto i manje naglašenim načinom (»pravilnost pijaca i ulica«) a to je i pravi sadržaj mnogobrojnih »mana i nedostataka« koje »građevnik« tjera u red. On je zapravo velikim dijelom i u svojoj intenciji i u samoj materiji akt re-

Gravira Gustava Dorea iz 1860.

konstrukcije koja započinje. On je to i mimo neke neposredne intencije i bez izričitih formulacija. Uloga mu je da interventno mijenja tijek historijske evolucije koja se tada razvijala kudikamo spontanije. Građevni red postavlja sistem koji je sveobuhvatan i koji standardima svojih propisanih kriterija određuje — *regulira* — modalitete građenja. Građenje je do tada bilo neusporedivo autonomnije, a bilo je poticano, određivano ili sprečavano tek ad hoc odlukama vlasti. Sada odjednom — točno od 1. veljače 1857 — neke su stvari naređene, druge dopuštene a treće zabranjene naredbom zakona unaprijed. Posebni razlog, naročiti interes, drugačije shvaćanje ili suprotno iskustvo nisu više mogući ako se ne uklapaju u propisani standard. Diferentia specifica principijelno je izvan tog standarda, tek iznimno unutar njega. Povijesno iskustvo, u pravilu različito, postalo je nepropisano, vlastitost ambijenta nelegalna.

Time je otvoren konflikt koji je u samom tekstu građevnog reda tek naznačen, tako da ga je lako previdjeti. Njegove konzekvencije i komplikacije pokazat će se kasnije, one će se umnožavati, rasti i otežavati sve do katastrofalnih ishoda za spomenike kulture. Ti procesi dakle nisu elementarni nego su kodificirani građevnim redom iz 1857.

Srž je tih procesa standardizacija građenja. Taj standard odsad obvezuje vlasti a vlast ga kao pravilo igre određuje svakom pojedincu u svakom posebnom slučaju. Navedimo neke dijelove odredbi građevnog reda koje se odnose na to: »Nove drvene zgrade ... ne smiju se podnipošto dopustiti«. Drvo je općenito gotovo proskribiran materijal

Pogled na sjeveroistočni dio Jelačićevog trga (Trga Republike) u Zagrebu; misa zahvalnica nakon potresa 1880. Petnaest godina nakon prve regulatorne osnove lice zagrebačke povijesne jezgre još je uglavnom neizmijenjeno. Radovi nakon potresa ubrzali su davno pripremljene regulatorne promjene

i građevni red nastoji ga što više potisnuti. Navodi doduše iznimke, ali je dominantna tendencija dokumenta zamjena drva kamenom i ciglom odnosno crijepom svuda gdje je to moguće. Razlog je jasan: opasnost od požara.

Ta je opasnost misao vodilja niza drugih odredbi reda. Na primjer *»franceske ili tako nazvane mansardne konstrukcije krovova ne imaju mjesta kod novih zgrada i zato se naređuje da se imaju raditi krovovi samo poput sedla ili zaklona«*. Kao što vidimo, raspoloženje je autora reda dosta defanzivno, ne samo prema vatri nego i prema burnijem razmahu gradogradnje. Oni više misle na sigurnost imovine takve kakva jest nego na inteziviranje obrta novca na svakom kvadratnom metru građevne površine. U tom smislu red zastaje u nekom kompromisu između svoje uloge da otvara modernu propulziju gradske rente i položaja striktnog čuvara tradicionalnih međa. No to je privremena pozicija i ona se s vremenom napušta putem spomenutih novelacija.

Tendencija osiguranja zgrade (od požara, prije svega) očituje se i u odeđenom osamljivanju zgrade: *»provlaci, grede i tomu slično, koje se pružaju u susjedne kuće nisu dopuštene«*. Isto tako: *»otvorenje općenja među dvjema zgradama zavisi od dopuštenja komisije za građenje i gašenje požara«*. Iz istih razloga red intervenira i u tradicionalne konstruktivne sisteme: *»Zbog samostalnosti svaka kuća mora imati glavni zid«*. Brojne su i druge veoma detaljne odredbe koje se odnose na taj vatrosigurni motiv. To se tiče materijala i konstrukcija krovišta, tavana, stepeništa, podruma, dimnjaka, taracanje podnih površina, na ognjišta, peći itd. *»Još obstojeći krovovi od šindre imaju malo pomalo sasvim prestati«*. Dugački nizovi paragrafa s takvim nalozima, zahtjevima i uputama tiču se zatim neujednače-

nog izgleda ili opreme zgrada. Zabranjuju se cimeri preko određenih veličina, vanjska stepeništa, dućanske strehe, pa nerijetko red više odaje rigidnu sitničavost nego promišljen napor da se grad tehnički unaprijedi. Zabranjuju se *»odbojni kameni gdje nisu za šticeenje zgrade neophodno potrebni«*. Isto tako otvaranje vanjskih prozorskih krila prema ulici u prizemlju dovest će radi ujednačavanja, do uvlačenja prozorskih okvira i krila u svim katovima i radikalno izmijeniti karakter lica gradske kuće. Intervencija građevnog reda zadire dakle veoma široko u tipološki i morfološki habitus arhitekture i njezin odnos prema arhitektonskom ansamblu kojem pripada kao i gradskom prostoru općenito. Smjer je te intervencije nivelacija, a najuočljivija posljedica smanjivanje autohtonosti gradske arhitekture, oštećivanje njezina ambijentalnog sluha te ograničavanje slobodne ekspresije arhitektonske invencije. Izravne intervencije u estetska pitanja jesu također decidirane i očito s dubioznim efektom. Ipak karakteristično demonstrativno potiskivanje posebnog u korist prosječnog i ovdje formulira odredbe. *»Za izvanjsko urešenje i namazanje sgrada, koje se ima već naznačiti u građevnom planu, ustanovljuje se uopće da se ne smije pročelje ili fasada urediti ničim što bi bilo proti pravilom umjetnosti, građenja dostojnosti, i da se ne smiju sgrade odviše ostrim bojam namazati, što više, obzir na ljepotu grada zapovijeda da budu fasade načinjene po estetičkih pravilih i umno uređene«*.

Kako je s pojedinom kućom, to jest s nalogom pojedincu, tako je i s gradom, to jest s uputom vlastima. Tamo standard unificira, ovdje će rektificirati. *»Da se gradu malo po malo pribavi pravilnije obličje, osnovat će se na temelju napravo učinjenog narisa i niveliranja plan za reguliranje grada i staviti u djelatnost. Polak ovoga odredit će*

Početak rušenja sjeverne strane Jelačićeva trga (Trga Republike i tornja katedrale)

se za stalno ne samo buduće linije ulica i pijaca već i budući horizont istih». Tako građevni red iz 1857. najavljuje regulatornu osnovu grada iz 1865. I dalje: »kod osnivanja novih ulica ima se na to gledati, da budu nove pijace pravilne, da se ulice presijecaju na pravi kut, . . . i da budu ako je moguće više ravne«. I još da se imaju, kao dodatak regulatornom planu, povući građevne linije i da se sve nove zgrade moraju postaviti »frontom« na tu liniju bez obzira na to je li ona povučena na novom zemljištu ili »na starom kakovom mjestu«. Pri popravcima i pregradnjama »treba paziti na to da se svi uglovi, koji nastaju po protičućih kućah odstrane«. Onaj tko protiče nisu, naravno, kuće nego nova građevna linija. Ipak, građevni red tvrdi da uglovi — stari uglovi na starim kućama — baš tako nastaju, pa ih kao nastalu nepravilnost — odsjeca.

Popis svega onoga što treba ukloniti u gradu započinje ovako: »Stanje, stranom loše i pogibeljno, sgrada postojećih u Zagrebu, nalaže dužnost, tražiti, da se isto odstrani«. Tako je sve što je posebno, nepravilno, privremeno i staro dospjelo u kategoriju nesigurnog, opasnog i ružnog. Dobro i lijepo je ravno, pravokutno, tvrdo i novo. Osim toga građevni standard građevnog reda preferira — sivo.

Posljedice će biti izravne i ubrzo će se pokazati. Promotrit ćemo ih u prvoj regulatornoj osnovi Zagreba iz 1865. godine³ Ovoj osnovi dužni smo odati puno poštovanje svaki put kad je spomenemo. Predstavlja dokument koji je u konceptualnom pogledu na razini urbanističkih znanja svog vremena, a u mnogočem nadilazi ono na što je bio obvezan, preuzimajući tako političke, ekonomske i druge uloge i to na reprezentativan način. U bitnim aspektima to je nenadmašen urbanistički dokument Zagreba. Ipak taj sretni akt plodnog kratkog razdoblja pred ugarsko-hrvatsku nagodbu u pogledu spomenika kulture sadržava slijedeće: od osam točaka s kojima se operacionaliziraju konkretne planske odluke čak šest ih se odnosi na kulturnopovijesne am-

bijente, ansamble i objekte. One glase: »2. uređenje terga Jelačića bana, da se na terg promaknu sgrade sa južnim pročeljem pa da po tom tiesne kuće dobiju potrebno gradilište. 3. Uređenje veoma stermoga i tiesnoga uzvoza od Jelačićeva terga na Kaptol, što će se postići pod dva naznačenom uredbom i porušenjem kućoreda naprama istoku ležećega. 4. Srušenje kaptolske, terg nakazujuće viećnice i stare tverđjavne zidine pred pervostolnom cerkvom. 5. Srušenje sieverne kaptolske kapije. 6. Otvorenje nekih novih ulicah, koje će služiti za spojenje osnovanih dielah novoga grada sa starim. 7. Srušenje njekih kućnih predbočinah, koje ulice gerde i suzuju.«

Neke su od tih odluka izvršene uskoro, druge su odgađane pa kasnije ponovno potvrđivane dok na posljetku nisu izvršene. Tako su pala sjeverna kaptolska gradska vrata, kaptolska gradska vijećnica i onaj prekrasan »kućored naprama istoku ležeći« čime je zijevnula rana sa Cesarčevom ulicom i ostalim što do danas nitko u Zagrebu ne zna kako zatvoriti ili ostaviti otvorenim. Bakačeva kula, prema staroj objedi zločin Khuená Héderváryja i Hermanna Bolléa, što smo suviše olako prihvatili i doslovce shvatili, osuđena je ovdje od gradskih planera osudom koju je potvrdilo gradsko zastupstvo dok je Héderváry još bio dječak. Kasnije je ta osuda obnavljana i napokon izvršena kad su okolnosti potakle njezino izvršenje. U gubitke koji su tako nastali treba svakako ubrojiti i rekonstrukciju Jelačićeva trga čime je prekinut vizuelni kontakt s katedralom i Gornjim gradom, autentično suponiranje planova i organska krivulja zidnog plašta trga. Možda se mnogo toga nije moglo drugačije dogoditi sa srednjovjekovnim trgom, stočnim tržištem izvan zidina maloga grada i njegovom transformacijom u glavni trg modernog grada koji u drugoj polovici 19.

Zagreb 1925. godine: pogled između zgrada na Splavnici na dio Dolca i ulice Pod zidom prije rušenja.

stoljeća naglo raste s otvorenom ambicijom da stekne ulogu metropole i izgled koji odgovara toj ulozi. No osjeća se na načinu kako se sve zamislilo (pa i izričito tako piše u osnovi) da respekta prema nasljeđu nije bilo. Ono se cijeni- lo s obzirom na neposrednu upotrebljivost i s mnogo bezob- zirnosti nedoraslog baštinika. Najgore je pritom što je na- stala određena involucija razvoja kriterija, osjetljivosti i relacija. »Srušenje kaptolske, terg nakazujuće viećnice« srušilo je Bakačevu kulu s gigantskim krilima njezinih zi- dina, pa onda i sav Dolac što znači zapravo sav kaptolski grad. Ili, ako se već nije mogao izbjeći Bollé na trgu uz Splavnicu, sigurno se mogao, kasnije, Piacentini, koji je već slučaj kapitalne gradske sramote. Taj je već toliko kompro- mitirao vizuelni kontakt trga s isusovačkim kompleksom da se svemu što se dešava na Gornjem gradu posljednjih godina jedva i upućuju prigovori također zbog oštećivanja gornjogradskih historijskih vrijednosti vizuelno prisutnih na Trgu Republike.

No premda su regulatorni udari protiv spomenika os- nove iz 1865. godine teški, treba ipak reći da ih je nemo- guće olako osuditi kao defekte. To što rade zagrebački pla- neri polovicom stoljeća rade i drugi. Ne rektificira se samo krivudavi prigrorski Zagreb. To rade i s pravilnom Firen- zom, a njezina svjetska slava najuglednijeg grada ne spre- čava popravljajuće. Oni napadaju njezino najuže historijsko jezgro ravnalima, ruše ga i zidaju nove »*naherpe kućah*« — kako kažu naši planeri iz 1865. za šematski pravokutni ras- ter. Monotoni šaržeri blokova sapinju, zatim, sa svih stra-

na taj kao i druge stare talijanske gradove: Torino i Mila- no su primjeri takvih procesa. Isto to događa se u Berlinu i svuda po Njemačkoj. Rekonstrukcija i širenje Barcelone priprema se, planira i provodi u ekstatičnom napadu sta- novništva na vlastite gradske zidine kao simbola zaostalo- sti, siromaštva, bolesti i ropstva. A Barcelona je pilot-grad urbanističkog planiranja 19. stoljeća. Haussmannova rekon- strukcija Pariza i danas se u znatnom dijelu znanstvene literature obrazlaže više specifično artiljerijskim i kavale- rijskim ciljevima nego kompleksno urbanističkim.⁴

Dakle, ne može se govoriti o greškama pojedinaca u izo- liranom gradu na neplovnoj Savi i na kraju austrijske že- ljezničke pruge. Naprotiv, Zagrebu se događa ono što se zbiva i drugima. A historiju je neumjesno optuživati, još je besmislenije žaliti za drugačijom koja se nije zbila.

Ipak, pred tolikim dokazima golemih šteta počinjenih tada i, što je možda važnije, koje kao da u sebi ukorjenjuju naše današnje nepojmljive destrukcije, navode nas da s ve- ćom pažnjom ispitamo stranice — barem one dostupne i nađene — ispisane u povijesti našeg novijeg urbanizma.

Slijedeće, kraće ali indikativno poglavlje jesu novelacije građevnog reda za Zagreb nakon 1875. godine. Među njima su najznačajnije takozvane »*polakšice*« za »*ladanjsku*« iz- gradnju na Josipovcu i drugdje na zagrebačkim brežuljci- ma.⁵ Nova uredba vraća drvo kao građevno legalan mate- rijal, dopušta mansarde (što se zatim proširuje i na druge dijelove grada), odustaje od strogog stezanja zgrade unu- tar njezina zidnog perimetra, dopušta joj da se fleksibilno

U toku rušenja povijesnog kompleksa na dijelu Dolca i ulice Pod zidom

razvija po vertikali i horizontali, tlocrtno i u presjeku, da se oslobodi građevne linije i slobodnije smještava na zemljištu. Stara shvaćanja počinju se mijenjati, drugačiji su pogledi dopustili promjene uvjeta gradnje. Neki snažni novi vjetrovi pokrenuti su u to vrijeme na svjetskoj urbanističkoj sceni. Berlinski međunarodni urbanistički kongres prvi je autoritativni profesionalni skup koji podvrgava kritici vladajući šematski prakticism i tehnicističku rutinu u tadašnjoj gradogradnji. Camillo Sitte ističe berlinski kongres (održan 1877) kao prvi poticaj novim gledanjima za koja se on bori u svojoj knjizi *Der Städtebau* (1889)⁶.

U nas idući korak kao da je značio dva unatrag. Učinjeno je to između 1883. i 1888. radom na novoj regulatornoj osnovi, ili, točnije, političkom borbom u vezi s radom na njoj. Taj kompliciran višegodišnji sukob završio je tako da je ban Khuen raspustio gradsko zastupstvo, smijenio načelnika i postavio upravu grada koja je nametnula (ili: on njoj) novu osnovu, dovršenu 1887, a ozakonjenu 1888⁷.

Shematična banalnost dominira novom osnovom.⁸ Ona isključuje sve ideje o razvoju grada iz prve osnove. Sve što se nalazi izvan planiranog područja posve je zanemareno bez obzira na to koliko je važno za grad. U planiranom dijelu precizno se određuju dimenzije svih ulica u ortogonalnom rasteru (u 120 točaka;) i tip gradnje u njima. Razvija se ipak ideja reprezentativnih perivoja u centru, začete u prvoj osnovi.

Direktivni operat osnove bilježi rušenje kaptolske vijećnice kao »izvršeno«. Za Gornji grad, Dolac, Kaptol i Tkalčićevu sadrži samo odluku da gradnja mora biti najmanje na jedan kat. Kako je drugdje u centru određena do tri kata regulatorni pritisak na postojeće urbano tkivo povijesne jezgre postao je vrlo težak.

Međutim neosporeni autoritet nove osnove traje kratko. Već drugu godinu nakon njezina donošenja formiran je odbor za reviziju kojeg je član i najekspoziraniji protivnik vlade u sukobima oko osnove u osamdesetim godinama, zastupnik Fran Folnegović. S druge strane, u njemu nema nijednog člana stare komisije za izradu osnove. Situacija je

očito komplicirana, jer već dvije godine kasnije (1894) izrađen je novi građevni red koji osporava sve bitne pozicije nove osnove.⁹ Sastavio ga je gradski vijećnik Adolf Hudovski koji je svojom rukom napisao tu osnovu, onaj činovnik kojeg Khuen postavlja da vodi agende gradske uprave kad izvodi svoj komunalni udar 1888. godine. Ta gotovo bizarna okolnost pokazuje koliko su se prilike naglo promijenile. Hudovski piše u svom nacrtu građevnog reda: »Do sada u krieposti stojeća regulatorna osnova nije sastavljena po pravilih kojih treba slijediti u obziru ljepote i zdravstvenosti kod osnivanja novih gradskih predjelah, jer se dugim, ravnim i ravnokutim ulicam, kako ih predočuje zagrebački regulatorni nacrt, mora doduše priznati pravilnost, podnipošto pako ljepota i zdravstvenost — Ljepota ne, jer su u opreci sa zahtjevi slikovitosti, i to tim više, što pogled u prazninu okolice, prouzročen ravnom neprekinitom crtom, kojoj manjka arhitektonički zaključak, podnipošto nemože goditi gledalcu; — a zdravstvenost ne, jer po dugih ravnih ulicah može strujiti vjetar bez zaprieke i uzvitlavati silne prašine, što jedno i drugo nemože prijati ljudskomu zdravlju«. Hudovski piše dijametralno oprečno starom građevnom redu, osporava postojeću osnovu i požuruje odbor za reviziju. Građevni red Hudovskog nikada nije prihvaćen. Taj dokument, međutim, dovršen je i odštampan, pokazuje u kom se smjeru, u kojim razmjerima i kakvom brzinom zbivaju promjene. Hudovski ističe svoju informiranost i stručnu ažuriranost, »Kod sastavljanja osnove ovoga građevnog reda koristio sam se najnovijimi iskustvi, stečenimi glede izgrađivanja, podizanja i ukrašavanja gradovah«. On putuje u Beč i Budimpeštu na stručne konzultacije. Navodi literaturu kojom se služio, među ostalim i neke od najvažnijih priručnika tog doba, navodi i građevne redove za više od 10 austrijskih i njemačkih gradova koje je proučio te sve važnije dokumente iz povijesti zagrebačkog planiranja.¹⁰

Promjena koju Hudovski donosi jest odustajanje od krutih formulacija građevnog standarda. Čitav dokument ima neautoritativni, liberalni ton, obzir na posebno kao da

mu je glavna briga uz isticanje javnih interesa. U oblikovnom smislu riječ koja najtočnije i najšire označava duh teksta jest *fleksija*. Hudovski ne citira uzalud svoje izvore i stručne dodire. Mnoge njegove formulacije kao da su preuzete iz tadašnje recentne literature koja je tek počela osvajati stručni prostor. On piše kao da mu je na stolu kritički Sitteov *Der Städtebau*.

Specifičnih dijelova koji se odnose na spomenike jest malo. Važno je da se oni odnose više na prostor nego na zgrade (zabrana »lihvarske« gradnje na Tuškancu, Sofijinom putu i na gornjogradskim padinama). Međutim ono što je najvažnije jest napuštanje krutog normiranja standarda. Fleksija se odnosi na gradske oblike ali i na shvaćanja. Hudovski dopušta da ne zna sve i da zakon nema odgovor na sve. Pa ni ovaj koji on sam piše: »*Obćeniti razvitak i napredak donosi sobom da, kako u svakoj tako i u građevnoj struci mogu nastati mnoge okolnosti, na koje se jur sada misliti nemože. Treba i to priznati da i uz ma koju savršenost građevnog zakona kod provođenja gradnjih mogu nastati takova pitanja na koja u zakonu odgovora nema*«. Rijetko se nailazi da se pod paragrafskom oznakom pišu takvi zakonski tekstovi. Tekst kao da korespondira sa stanovitim agnosticizmom subjektivističkih raspoloženja u secesijskoj kulturi koja je pred vratima.

Težište je daljeg razvoja u započetom smjeru. Revizija osnove provodi se praktično ali bez naglašenih osporavanja. Padaju njezine represivne odredbe o vojnom kordonu oko centra grada i planirana segregacija radničkih četvrti iza tog kordona.¹¹ Obogaćuju se reprezentativni prostori perivoja u centru koji su planirani da budu prazni a ne da prime velike institucije kako je naknadno učinjeno. Milan Lenuci, šef gradskog građevnog ureda odbija vladin nalog da izradi novu regulatornu osnovu grada bez rješenja režima savskih voda, velike transportne infrastrukture i drugih temeljnih pitanja o kojima grad ovisi, a nadilaze njegove kompetencije i materijalnu snagu. Zato se gradski građevni ured koncentrirana na kvalitetno stanovanje i valorizaciju prirodnih prednosti najvrednijih gradskih područja na brežuljcima. U velikom broju detaljnih regulacija afirmira se *homocentrični* urbanizam prve decenije ažuriran s modernim tendencijama toga vremena. No najkrupnija pitanja blokirana su sukobima koji se ne mogu razriješiti. Novi je građevni red završen 1909. godine (ali to nije dokument Hudovskog)¹². Nova regulatorna osnova priprema se u obliku konstantnog revidiranja ove koja je na snazi ali se i osporava. Do kraja Austro-Ugarske nova osnova neće biti izrađena. Zagreb će dobiti novi regulatorni plan tek tridesetak godina kasnije u posve novim okolnostima i s izmijenjenom metodologijom planiranja. Zajedno s njom i posebni regulatorni i konzervatorski plan za historijske dijelove grada te uredbu o njegovom izvođenju, kao prve regulatorne dokumente koji se posebno odnose na jedno spomeničko područje. To je već 1937. godina.¹³ I planiranje i gradnja ubrzo prestaju.

U međuvremenu dogodila se davno pripremljena katastrofa s Bakačevom kulom, alarmiranje stručne javnosti oko toga i Kovačičeva akcija. Na razini legislative i za nju vezanih odluka ne osjećaju se promjene koje bi zakonski poboljšale tretman spomeničkog fonda. Novi građevni red od 1909. zabranjuje gradnju u donjim dijelovima Tuškanca, na Sofijinom putu i na padinama Griča, ali isto tako kao i na padinama Šalate i iz istih motiva. Ne treba zbog toga očajavati nad našim prilikama: prvi francuski zakon o zaštiti spomenika koji dopušta intervenciju u domeni privatnog vlasništva silom zakona donesen je 1913. godine. Do tada su dakle intervencije u korist spomenika u Francuskoj, bile moguće samo uz privolu vlasnika.¹⁴ Neke su evolucije osobito spore.

Novi građevni red Zagreba iz 1909. izrađen je na liniji nacarta Hudovskog iz 1894. Dobitak je, kako smo već istakli, znatno veća elastičnost u pogledu spomeničkog fonda. Ipak, u najvažnijim pitanjima, novi građevni red i nadalje formulira prema imperativima gradilišne rente. Osnovni se društveni interes ne mijenja: ne osporava se srž pozicije građevnog reda iz 1857. godine. Dopuštene visine gradnje od dva do tri kata na Gornjem gradu i Kaptolu urodile bi

ubrzo katastrofalnim rezultatom da ga nije spriječila mnogo veća katastrofa prvog svjetskog rata i dugo poslijeratno građevno mrtvilo. Ono prestaje — rušenjem Dolca ... Nakon toga slijedi, 1931. godine, još jedan pokušaj da se ozakoni podizanje Gornjeg grada za dva kata. Načelnik Srkulj skida već pripremljeni prijedlog s dnevnog reda na samoj sjednici zastupstva na temelju posebnog načelničkog prava prema poslovniku i time u posljednjem trenutku sprečava taj opasni prepad.¹⁵

Time je zaključena još jedna krizna faza one historijske epohe koja je otvorila pitanja što i danas ne gube neke osnovne oznake usprkos posve izmijenjenim okolnostima.

* * *

Građevno-regulatorne norme podvrgavaju sudbinu nepokretnih spomenika kulture interesima gradilišne rente. Premda materijalni interes nikako nije nov faktor za arhitekturu, nova jest specifična jednostranost promijenjena načina na koji djeluje taj faktor. Nova je normativna standardizacija kao generalizacija jedne strane stvari, ona djeluje kao dominantna koja bitno ograničava ili poništava ostale komponente. Ograničavajući pritisak simplificira građenje prema potrebama prometa nekretninama i kodificira tu simplifikaciju. Neizbježno oštećujući arhitekturu i urbanizam, taj je razvoj posebno razoran za spomenički fond. Tako je prema naravi fenomena koji su pred nama. Jedan je autentičan, autonoman, kompleksan i homocentričan, a drugi manipulativan, unilateralan, posredovan i postvaren. Odatle dramske tenzije i konflikti opisanog razvoja: sama se priroda arhitekture i urbanizma, kompleksna po sebi, odupire epohalnoj prijetnji. Neuspjeh tog otpora osjećamo kao katastrofe. Tako je jer nisu ugroženi samo predmeti naših profesionalnih interesa i sklonosti nego je napadnuto sve ono što je nastalo u integralnom i autentičnom obliku. Napadnuto je zbog nesavršenosti tih kvaliteta.

Pregled razvoja građevnih normi ocrtava nam povijesnu krivulju krize ne samo zaštite spomenika nego i uvjeta svagrade, što je gotovo sinonim ljudskog postojanja. Tenzija te krivulje nije splasnula, ona se pojačava..

ZAKLJUČCI

1. Građevno regulatorne norme u odnosu prema spomeničkom fondu Zagreba u ulozi su najprije nametanja određenih »pravila igre« u građenju, čime je prekinuta spontana tradicionalna evolucija. Sav građevni fond podvrgavaju režimu intervencija, nivelacija i rektifikacija, s ciljem da ostvare građevni standard. Taj je sistem indiferentan prema historijskim i estetskim vrijednostima povijesne jezgre grada, ali nameće formalne kriterije koji su dio te građevne kodifikacije. Vrše se tako i izravna uništavanja spomenika iz pseudoestetskih ili drugih razloga koji pripadaju funkcioniranju tog sistema.

2. Te norme dolaze u sukob sa svakom specifičnom potrebom građenja pa zato postepeno počinje popuštati njihova krutost. To se događa istovremeno sa složenim kretanjima u urbanizmu na međunarodnom planu.

3. Vrhunac krize u ovom razvoju dosegnut je u Zagrebu krajem pretposljednog desetljeća kad je uspostavljeni građevni sistem upotrijebljen kao instrument vladine represije. Ona u tom trenutku težište pritiska prebacuje na komunalni zagrebački plan. Kriza je privremeno razriješena rušenjem autoriteta postojećeg građevno-regulatornog sistema, osporavanjem njegovih dokumenata i normi. To zbivanje sinkrono je s publiciranjem Sitteove knjige *Der Städtebau* i naglim širenjem njezina utjecaja, pa je zato ta zagrebačka kriza u toku i na razini općih zbivanja.

4. Slijedi razvoj koji ispunjava prijelaz stoljeća i prvi decenij sve do početka rata. Rješenje je krize limitirano. Izgrađuje se novi građevno regulatorni sistem koji je mnogo fleksibilniji i općenito povoljniji za tretman spomenika, ali određena poboljšanja izostaju. Ruši se Bakačeva kula i stručna javnost senzibilizirana je pitanjima historijskog građevnog nasljeđa.

METODSKA RAZMATRANJA O DOSADASNJIM
KATASTROFAMA ZAŠTITE SPOMENIKA I IZGLEDIMA
ZA BUDUĆE POTHVATE

5. Poslijeratni period najprije ispunjava mrtvilo, zatim regulatorne improvizacije, pada Dolac, odbijen je građevno regulatorni atak na Gornji grad. Zatim je preko velikog internacionalnog natječaja nekoliko godina pripreman novi regulatorni plan grada i izrađen prvi specifični građevno regulatorni akt za zagrebačku povijesnu jezgru. Odmah nakon Drugog svjetskog rata donosi se prvi zakon o zaštiti spomenika, čime zaštita stiže svoju specifičnu legislativu.

U čitavoj evoluciji građevna baština atakirana je od onih istih tendencija koje dezintegriraju grad i na svim drugim područjima. Estetski integritet historijske arhitekture i urbanih ambijenata razlog je tom fundamentalnom sukobu od sudbonosnog značenja za čitavo društvo.

BILJESKE

- ¹ Enciklopedija likovnih umjetnosti, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1966, sv. IV, str. 606.
² Historijski arhiv u Zagrebu, spisi gradskog poglavarstva Zagreb, građevni odsjek (dalje: HAZ, GPZ, GO), sv. 50.
³ Isto; usp. E. Franković, *Regulatorna osnova Zagreba iz 1865. godine, Život umjetnosti* br. 32, Zagreb 1981, str. 48–59.
⁴ Usp. Maurizio Grandi i Attilio Pracchi: *Milano*, (Zanichelli ed., Bologna, 1980); Marco Dezzi Badeschi: *«Le magnifiche sorti e progressive...»*, (Terema ed., Firenze 1972); Silvano Fei, *Nascita e sviluppo di Firenze città borghese* (Giorgi & Gambi, Firenze 1971); Vera Comoli Mandracci: *Dalla città preunitaria alla prima industrializzazione (iz: Torino città viva — da capitale a metropoli 1880 — 1980; ed. Centro studi piemontesi, Torino 1980)*; Pierre Lavedan: *Histoire de l'urbanisme — époque contemporaine* (H. Laurens, Paris 1952); P. Lavedan: *Paris*, (Hachette, Paris 1975); Leonardo Benevolo: *Storia dell'architettura moderna*, (Laterza ed., Bari 1960).
⁵ HAZ, GPZ, GO, sv. 50.
⁶ Camillo Sitte: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Graese, Wien, 1889); prijevod na hrvatsko-srpski: Kamilo Zite: *Umetničko oblikovanje gradova* (Građevinska knjiga, Beograd, 1967)
⁷ HAZ, GPZ, GO, sv. 50; usp. E. Franković: *Uloga Hermanna Bolléa u urbanističkom planiranju Zagreba* (Život umjetnosti 26/27, Zagreb 1978, str. 41–47).
⁸ Ta se tvrdnja ne odnosi podjednako i na gradnju, koja slijedi nakon te osnove, jer je njihov odnos veoma složen. Gradnja u ovom slučaju u znatnoj mjeri odstupa od osnove, pa to predstavlja posebno pitanje koje se ovdje ne raspravlja.
⁹ HAZ, GPZ, GO, sv. 50.
¹⁰ Hudovski navodi ovu literaturu: J. Stüben: *Der Städtebau*; F. R. Gruber: *Anhaltspunkte für die Verfassung neuer Bauordnungen ... i Bauordnung für die Aussenstadt Frankfurt*; A. H. C. Oven: *Die neue Bauordnung und andere Gemeinde — Statuten ... für Frankfurt a. M. 1873–1889*; zatim građevne radove za Beč od 1883, Salzburg 1886, Innsbruck 1884, Graz 1881, Bozen 1886, Linz 1887 i sve važnije građevno-regulatorne odluke za Zagreb.
¹¹ Podignut je samo manji, zapadni dio tog vojnog kordona podizanjem karni u današnjoj ulici Braće Oreški.
¹² HAZ, GPZ, GO, sv. 50.
¹³ HAZ, GPZ, GO, sv. 51.
¹⁴ Usp. *La loi et le service des monuments historiques Français*, La documentation Française, Paris 1974, str. 37–43.
¹⁵ HAZ, zapisnici skupštine gradskog zastupstva, 1931. god., 15. travnja, član 189, str. 12, br. 61761 — XVII — 1931.

Jedan od temeljnih problema verbalnog sporazumijevanja općenito je u tome da se sugovornici dogovore o značenju riječi. U protivnom je svaki govor i razgovor uzaludan.

Rezultati intervencija na kuli Lotrščaku i bivšem isusovačkom samostanu u Zagrebu te problem budućeg zahvata u Tkalčićevoj, podsjećaju na ozbiljnost situacije i činjenice da se očigledno ne razumijemo. Kada i govorimo slično, očigledno mislimo različito. Budući da bi za ozbiljnu strukturalnu analizu dvaju spomenutih, nedavno obnovljenih spomenika, što bi bila znanstveno utemeljena i metodički dosljedno provedena, trebalo mnogo više vremena neću se u to ni upuštati, ali ću na tim primjerima pokušati obrazložiti što podrazumijevam pod elementarnim pojmovima likovnog govora, a u čemu vidim izvor nekih neslaganja i nesporazuma.

Prije svega »oblik« na primjeru morfološke analize jednog detalja na obnovljenoj kuli Lotrščaku, zatim »kompozicija« arhitektonskog djela na primjeru dogradnje isusovačkog samostana i konačno složene prostorno-vremenske strukture na primjeru bloka Tkalčićeve — Radićeve — Kravog mosta.

Naš razgovor ne može biti akademski uzvišen, jer je situacija previše ozbiljna i kritična, a promašaji sasvim »prizemni«. Porazna iskustva zagrebačke prakse stavljaju nas u dilemu: je li za naše arhitektonske spomenike bolje da se priklonimo Ruskinu i pustimo ih da »propadaju u ljepoti« ili da dopustimo da izgledaju onako potresno bijedo i žalosno kao što izgledaju nakon naših zahvata »obnove«? Riječ je o nepopravljivim promjenama identiteta spomenika, o neizbrisivim promašajima, koji ne deformiraju samo lice spomenika nego oblikuju i obraz našega doba pred budućim vremenima. Zbog oba razloga mislim da ne možemo prema tome biti ravnodušni. U svemu što sam u životu pisao i govorio ili razlagao — filmom i televizijski, na radničkom sveučilištu ili fakultetu, pa i sada nedavno na kongresu historičara umjetnosti — iskazivao sam uporno uvjerenje i pokušao dokazati jednostavnu istinu da u likovnom sporazumijevanju i oblikovanju »svaki oblik ima smisao i iz oblika se taj smisao može pročitati«. Da je oblik rezultat djelovanja različitih i veoma složenih sila koje ga modeliraju, i da se te sile mogu iz oblika deducirati.

PRVI PRIMJER — KULA LOTRŠČAK

Ova fundamentalna — i ako hoćete banalna — istina čini mi se da je dovedena u pitanje kad je riječ o oblikovnim elementima Lotrščaka. Točnije oblik ovdje također iskazuje smisao, ali ne onaj povijesni smisao zbog kojeg je intencionalno i deklarativno nastao u posljednjoj intervenciji, nego postaje čitljivim znakom suvremenog stanja. Kao »uzorak« za ovu tezu analizirat ću samo jedan detalj.

U okviru stilskih kategorija Lotrščak je gotička kula. U morfološkom slijedu: okrugle kule romaničke — kvadratične gotičke prizme i — ponovno cilindrične renesansne, kvadratična prizma je zaštitni znak trećenta, simbol i amblem od San Gimignano do »Dobre vlade« Lorenzetta, od fortifikacija Pirana do Dubrovnika. Značenje te morfološke osobitosti, zašto je taj jednostavni oblik ipak sasvim određeno stilski gotički (umnažanje vertikalna, lom svjetlosti itd.) neću analizirati, ali dodajem da su u oblikovanju otvora na Lotrščaku prisutni uz to romanički oblici i metoda konstrukcije, te se ona može pobliže stilski, bez obzira na dataciju, definirati kao romaničko-gotički ili ranogotički spomenik. Elementarno na toj kuli bila je stereometrijski jasna kvadratična prizma, u kojoj se kao negativna forma javlja rupe otvora.